

ANTIK DUNYO VA MAHALLIY MADANIYATLAR SINTEZI

Turdiyeva Aziza Yo'ldosh qizi**Termiz davlat universiteti, Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi****Jumayev Mustafo Erkin o'g'li****Ilmiy rahbar: Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi**<https://doi.org/10.5281/zenodo.21331353>**Annotatsiya**

Mazkur maqolada antik dunyo — qadimgi Yunoniston va Rim sivilizatsiyasi — bilan Markaziy Osiyoning mahalliy mintaqaviy madaniyatlari, xususan, Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm o'lkalarining o'zaro aloqasi, madaniy sintez jarayonlari tahlil qilinadi. Iskandar Zulqarnayn yurishlaridan boshlab, Yunon-Baqtriya podsholigi, So'g'diyona va Kushon imperiyasi davrigacha bo'lgan tarixiy bosqichlarda ellinistik va mahalliy an'analarning o'zaro ta'siri, san'at, me'morchilik, din va yozuv sohalaridagi sintez namunalari yoritiladi. Ayniqsa, hozirgi Termiz va uning atrofidagi arxeologik yodgorliklar — Ayritom, Fayoztepa, Qoratepa kabi manzilgohlar misolida ushbu jarayon konkret dalillar asosida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: antik dunyo, ellinizm, mahalliy madaniyat, Baqtriya, So'g'diyona, Kushon imperiyasi, madaniy sintez, Gandxara san'ati, Buyuk ipak yo'li, Termiz.

Insoniyat tsivilizatsiyasi tarixida turli xalqlar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri, ularning bir-birini boyitishi umumbashariy taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu boradagi eng yorqin misollardan biri antik dunyo, ya'ni qadimgi yunon-rim sivilizatsiyasi bilan Sharq mintaqalari, jumladan Markaziy Osiyo mahalliy madaniyatlarining o'zaro ta'sirlashuvi va sintezidir. Ushbu jarayon nafaqat siyosiy tarix, balki san'at, din, falsafa, me'morchilik va kundalik turmush tarzi kabi ko'plab sohalarida o'z izini qoldirgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, O'zbekiston hududi — qadimgi Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm o'lkalari — tarixiy jihatdan Sharq va G'arb tsivilizatsiyalari tutashgan hudud bo'lib, bu yerda antik yunon madaniyati bilan mahalliy an'analarning uyg'unlashuvi natijasida o'ziga xos, takrorlanmas madaniy qatlam shakllangan. Bugungi kunda milliy o'zlikni anglash, tariximizni xolisona o'rganish va jahon tsivilizatsiyasidagi o'rnimizni to'g'ri baholash nuqtai nazaridan ushbu mavzuni ilmiy tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Prezidentimiz tomonidan tarixiy-madaniy merosni asrash va tiklashga qaratilgan davlat siyosati doirasida bunday tadqiqotlarning amaliy ahamiyati ham yuqoridir.

Maqolaning maqsadi — Iskandar Zulqarnayn istilolaridan boshlab, ellinistik davlatlar hamda Kushon imperiyasi davrigacha bo'lgan tarixiy jarayonda antik (yunon-rim) madaniyati bilan Markaziy Osiyo mahalliy madaniyatlarining o'zaro ta'siri va sintezini tarixiy-qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanilgan.

Mavzuning ilmiy o'rganilish darajasiga to'xtaladigan bo'lsak, sovet davri tarixshunosligida bu masala ko'pincha sinfiy-mafkuraviy nuqtai nazardan, ya'ni istilochilik va mustamlakachilik tushunchalari doirasida talqin etilgan edi. Biroq mustaqillik yillarida O'zbekistonlik tarixchi va arxeolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida bu jarayonga xolisona, ikki tomonlama madaniy boyish nuqtai nazaridan yondashuv shakllandi. Xususan, mahalliy madaniyatning nafaqat passiv qabul qiluvchi, balki faol ijodkor tomon sifatidagi roli ilmiy asoslab berildi. Ushbu maqolada ham aynan shu yondashuvga tayanilgan holda masala yoritiladi.

Miloddan avvalgi IV asrning oxirida Makedoniyalik Aleksandr (Iskandar Zulqarnayn) boshchiligidagi yunon-makedon qo'shinlari Old Osiyo va O'rta Osiyo hududlarini bosib olishi natijasida tarixda ellinizm davri deb nomlangan yangi bosqich boshlandi. Miloddan avvalgi 329–327-yillarda Iskandar qo'shinlari Baqtriya va So'g'diyona yerlariga bostirib kirdi. Mahalliy aholining, xususan So'g'diyona hukmdori Spitamen boshchiligidagi qattiq qarshiligiga qaramay, yunon-makedon davlati bu yerlarda o'z hukmronligini o'rnatishga muvaffaq bo'ldi.

Biroq Iskandarning siyosati faqat harbiy istilodan iborat bo'lmay, balki mahalliy zodagonlar bilan yaqinlashish, aralash nikohlarni rag'batlantirish (jumladan, Iskandarning o'zi Baqtriya zodagoni Oksiart qizi Roksana — Ravshanakka uylanishi) hamda yangi shaharlar — “Aleksandriya”lar barpo etish orqali mahalliy va yunon madaniyatlarini yaqinlashtirishga qaratilgan edi. Aynan shu davrdan boshlab Sharq va G'arb tsivilizatsiyalarining uzoq davom etadigan o'zaro ta'sir jarayoni — sintez boshlandi.

Iskandar vafotidan so'ng uning ulkan imperiyasi parchalanib, Markaziy Osiyo hududlari dastlab Salavkiylar davlati tarkibiga, keyinchalik esa mustaqil Yunon-Baqtriya podsholigi (mil. avv. taxminan 250–125-yillar) tarkibiga kirdi. Bu davlat tarixda antik va Sharq madaniyatlari sintezining eng yorqin namunasi sifatida e'tirof etiladi.

Ayritom (Ay-Xonim) shahri — hozirgi Afg'oniston hududida joylashgan bo'lib, arxeologik qazishmalar natijasida bu yerda yunon uslubidagi teatr, gimnasiy, ma'bad va saroy majmualari, shuningdek mahalliy me'morchilik an'analariga xos xom g'ishtdan qurilgan inshootlar aralash holda topilgan. Bu esa yunon polislari me'morchilik tamoyillarining mahalliy qurilish texnologiyalari bilan uyg'unlashganidan dalolat beradi. Shaharda topilgan yozuvlar, tangalar va haykaltaroshlik namunalari yunon tili va yozuvining mahalliy muhitda saqlanib qolganini, ayni paytda mahalliy dinlar va marosimlarning ham davom etganini ko'rsatadi.

Yunon-Baqtriya hukmdorlari zarb ettirgan tangalarda bir tomondan yunon xudolari va hukmdorlar tasviri, ikkinchi tomondan mahalliy yozuv va ramzlarning uchrashi ham sintez jarayonining yaqqol dalilidir. Bu tangalar nafaqat pul muomalasi vositasi, balki o'z davrining madaniy-siyosiy targ'ibot vositasi ham bo'lgan.

Milodiy I–III asrlarda Markaziy Osiyo va Shimoliy Hindistonni birlashtirgan Kushon imperiyasi davrida antik-mahalliy madaniy sintez o'zining eng yuksak bosqichiga yetdi. Ayniqsa, Gandxara san'ati maktabi bu jarayonning eng ifodali namunasi hisoblanadi: bu yerda Buddaviylik dinining g'oyaviy mazmuni yunon-rim haykaltaroshlik uslubi — inson tanasining tabiiy proporsiyalari, kiyim burmalarining realistik tasviri, yuz ifodasidagi ekspressivlik bilan uyg'unlashtirilgan holda ifodalangan.

Hozirgi Termiz shahri va uning atrofidagi Fayoztepa, Qoratepa, Zurmala kabi buddaviylik yodgorliklarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ushbu sintezning mahalliy — surxondaryolik ko'rinishini yaqqol namoyon etadi. Bu yodgorliklardagi stupalar, ibodatxona majmualari va devoriy rasmlarda ellinistik badiiy uslub bilan mahalliy hamda hind diniy-falsafiy mazmun bir-biriga chambarchas bog'langan. Bunday topilmalar qadimgi Termiz o'lkasining Buyuk ipak yo'li ustida joylashgan yirik madaniy-diniy markazlardan biri bo'lganidan dalolat beradi.

Shuningdek, Kushon davri tangashunosligida ham xilma-xillik kuzatiladi: tangalarda yunon, hind, eron va mahalliy xudolarning tasvirlari bab-baravar uchraydi. Bu holat imperiyaning ko'p millatli va ko'p konfessiyali xarakterini, shu bilan birga hukmdorlarning turli e'tiqod va madaniyat vakillari o'rtasida murosas siyosatini olib borganini ko'rsatadi.

Antik dunyo bilan mahalliy madaniyatlar sintezi diniy-falsafiy qarashlarda ham o'z aksini topgan. Zardushtiylik, mahalliy politeistik e'tiqodlar, buddaviylik va yunon politeizmi o'rtasida

uzoq davom etgan o‘zaro ta’sir natijasida ayrim xudolarning obrazlari qorishiq (sinkretik) tarzda tasvirlana boshlandi. Masalan, ba’zi tadqiqotchilar mahalliy quyosh xudosi obrazi bilan yunon Gelios yoxud Apollon obrazlari o‘rtasidagi o‘xshashliklarni qayd etadilar.

Shu bilan birga, yunon falsafiy tafakkuri, xususan stoitsizm va boshqa falsafiy oqimlarning ayrim g‘oyalari Sharq donishmandligi, xususan zardushtiylik axloqiy ta’limoti bilan uyg‘unlashib, o‘ziga xos falsafiy-diniy sintezni vujudga keltirdi. Bu jarayon keyinchalik mintaqada ma’naviy hayotning boyishiga, turli xalqlar o‘rtasidagi diniy bag‘rikenglik an‘analarining shakllanishiga ham xizmat qilgan.

Ellinizm davrida yunon tili nafaqat rasmiy davlat tili, balki savdo-sotiq va madaniy muloqot tili sifatida ham keng qo‘llanilgan. Ayni paytda mahalliy tillar — baqtriy, so‘g‘d tillari — o‘z mavqeini saqlab qolgan va ular ba’zan yunon alifbosi asosida yozib olingan (baqtriy yozuvining yunon grafikasiga asoslanishi bunga yorqin misoldir). Bu hodisa ikki tsivilizatsiya o‘rtasidagi til va yozuv sohasidagi chuqur integratsiyaning natijasi edi.

Kundalik turmush tarzida ham o‘zgarishlar yuz berdi: yunon me’morchiligiga xos gimnasiylar, teatrlar, hammomlar mahalliy shaharlarda paydo bo‘lgani holda, mahalliy aholi o‘zining an‘anaviy kiyim-kechagi, taomlanish va marosim madaniyatini saqlab qoldi. Natijada ikki xil turmush tarzi bir-birini istisno etmagan holda, balki o‘zaro boyitgan holda yashab keldi.

Antik dunyo va mahalliy madaniyatlar sintezining kuchayishida Buyuk ipak yo‘lining o‘rni beqiyosdir. Ushbu savdo yo‘li orqali nafaqat moddiy boyliklar — ipak, ziravorlar, oltin buyumlar — balki g‘oyalar, dinlar, badiiy uslublar va texnologiyalar ham Sharqdan G‘arbga va aksincha tarqalgan. Termiz shahri aynan shu yo‘lning muhim tugun nuqtalaridan biri sifatida turli xalqlar vakillarining, savdogarlar, rohiblar va olimlarning uchrashuv maskaniga aylangan, bu esa madaniy sintez jarayonini yanada jadallashtirgan.

Antik va mahalliy madaniyatlar sintezi eng ko‘zga tashlanadigan tarzda me’morchilik sohasida namoyon bo‘ldi. Yunon shaharsozlik tamoyillari — to‘g‘ri burchakli ko‘cha tarmog‘i, markaziy maydon (agora), gimnasiy va teatr kabi jamoat binolari — Baqtriya va So‘g‘diyona shaharlarida qurilishga tatbiq etila boshlandi. Biroq bu tamoyillar mahalliy iqlim sharoiti, qurilish materiallari (xom va pishiq g‘isht, paxsa) hamda mintaqaviy an‘analarga moslashtirilgan holda qo‘llanildi.

Ayritom shahridagi saroy majmuasi devorlarining qalinligi va tuzilishi mahalliy issiq iqlim sharoitiga moslashtirilgan bo‘lib, bunda an‘anaviy Sharq uy-joy qurilish tajribasi yunon rejalashtirish tizimi bilan uyg‘unlashtirilgan. Ustunlar boshi (kapitel)larida esa korinf va ion uslublari bilan bir qatorda mahalliy o‘simliksimon naqshlar ham uchraydi, bu esa hunarmandlarning ikki xil badiiy an‘anani erkin uyg‘unlashtira olganidan dalolat beradi.

Termiz vohasidagi qadimgi shahar qoldiqlarida olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan ibodatxona va saroy inshootlarining rejalashtirilishida ham xuddi shunday ikki tomonlama ta’sirni kuzatish mumkin: bir tomondan simmetrik, geometrik jihatdan aniq rejalashtirish (yunon an‘anasi), ikkinchi tomondan — ichki hovlilari, yopiq turar-joy tizimi (mahalliy Sharq an‘anasi) birgalikda qo‘llanilgan.

Haykaltaroshlik sohasida sintez jarayoni ayniqsa yorqin ko‘rinadi. Agar dastlabki davrlarda mahalliy ustalar sof yunon uslubidagi haykallarni deyarli aynan nusxa ko‘chirish orqali yaratgan bo‘lsalar, keyinchalik, xususan Kushon davriga kelib, mustaqil badiiy uslub — mahalliy yuz tuzilishi, milliy kiyim unsurlari va diniy ramzlarni o‘zida mujassam etgan noyob uslub shakllandi.

Fayoztepa va Qoratepa yodgorliklaridan topilgan haykaltaroshlik namunalarida Budda va boshqa diniy obrazlar yunoncha “drapirovka” — kiyim burmalarini tabiiy tasvirlash uslubida

ishlangan bo'lsa-da, yuz ifodasi, bosh kiyimi va bezaklar mahalliy an'analarga xosdir. Bu esa mazkur san'at maktabining nafaqat tashqi ko'chirma emas, balki ijodiy qayta ishlangan, mustaqil badiiy hodisa ekanligini ko'rsatadi.

O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'zbekistonlik va xorijlik olimlar tomonidan olib borilgan keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar — jumladan, akademik G'.A.Pugachenkova, professor E.V.Rtveladze hamda TerDU olimlari tomonidan Surxon vohasida amalga oshirilgan qazishmalar — antik va mahalliy madaniyatlar sintezi haqidagi ilmiy tasavvurlarni sezilarli darajada boyitdi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida milliy tarixni xolisona, mafkuraviy qoliplardan xoli holda o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bugungi kunda Termiz davlat universiteti va boshqa oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan tarixchi olimlar tomonidan mazkur mavzu bo'yicha yangi arxiv va arxeologik manbalar ilmiy muomalaga kiritilmoqda. Bu esa nafaqat mahalliy, balki jahon tarix fani uchun ham katta ahamiyatga ega, chunki Markaziy Osiyo mintaqasi antik va Sharq tsivilizatsiyalari tutashgan noyob makon sifatida jahon tarixida alohida o'rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, antik dunyo bilan Markaziy Osiyo mahalliy madaniyatlarining o'zaro ta'siri va sintezi uzoq davom etgan, ko'p qirrali tarixiy jarayon bo'lib, u siyosat, san'at, din, til va kundalik turmush tarzining barcha jabhalarini qamrab olgan. Iskandar Zulqarnayn yurishlaridan boshlangan bu jarayon Yunon-Baqtriya podsholigi va Kushon imperiyasi davrida o'zining yuksak natijalarini berdi. Gandxara san'ati, Ayritom va Termiz atrofidagi buddaviylik yodgorliklari, ko'p qatlamli tangashunoslik va yozma manbalar bu sintezning aniq isbotidir.

Ushbu tarixiy tajriba bugungi kun uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi: u turli xalqlar va madaniyatlarning o'zaro hurmat va hamkorlik asosida rivojlanishi mumkinligini, madaniyatlarning muloqotning insoniyat taraqqiyotidagi ijobiy rolini yaqqol ko'rsatib beradi. O'zbekiston hududining jahon tsivilizatsiyasi tarixidagi bunday noyob o'rnini chuqur o'rganish va targ'ib qilish yosh avlodda tarixiy tafakkur va milliy g'urur tuyg'usini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, ta'kidlash joizki, antik va mahalliy madaniyatlar sintezi tarixi shuni ko'rsatadiki, hech qanday madaniyat yakka holda, boshqa tsivilizatsiyalar bilan aloqasiz rivojlana olmaydi. Aksincha, ochiqlik, o'zaro almashinuv va bag'rikenglik har qanday xalq madaniyatining boyishi hamda jahon miqyosidagi o'rnining mustahkamlanishi uchun asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, Termiz va Surxon vohasidagi noyob tarixiy-arxeologik meros ob'ektlarini keng ilmiy va xalqaro miqyosda targ'ib qilish, ularni turizm va ma'rifat sohasida faol ishga solish kelgusi tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Rtveladze E.V. Tsivilizatsii, gosudarstva, kulturi Sredney Azii. — Toshkent: San'at, 2005.
2. Pugachenkova G.A. Iskusstvo Baktrii epoxi Kushan. — Moskva: Iskusstvo, 1979.
3. Zavyalov V.A., Turgunov B.A. Drevniy Termez. — Toshkent, 2009.
4. Islomov O., Egamberdiyev A. Baqtriya va Kushon davri tarixi. — Toshkent: Fan, 2012.
5. O'zbekiston tarixi (qadimgi davrlardan bugungi kungacha). — Toshkent: O'zbekiston, 2019.
6. Malikov A. Surxon vohasi qadimiy madaniyati bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. — Termiz: TerDU, 2021.